

A magyar zsidóság és a szellemi tudományok

Írta: Túróczi Sózsef dr.

pengler könyörtelenségében megdöbbentő és kilátástalan vízióval zárja le a nyugati kultúra haláláról írt könyvét: a végtelen tér és korlátlan idő világerzésében gyökerező nyugati kultúra sorsa betelt, organikus fejlődése utolsó fázisához érkezett, a XIX. század, a nagyvárosok, gépek, a szervezett munka, a civilizáció kora már csak utolsó fellobbanása e fejlődésnek a halálos megdermedés és anorganikus széthullás küszöbén. A magyar kultúra tartalmi feltételeinek különbözősége folytán ugyan kívül esik e látomáson, de kialakulásában és fázisainak egymásutánjában egyre világosabb formában jelentkezik a történeti törvényszerűség. Anynyi már is megállapítható, hogy fejlődésében még nem jutott el a beteljesedés történetfilozófiai időpontjához, viszont eddigi eredményei új lehetőségek és új horizontok felé utalnak.

Testes kötetek számolnak be arról, hogyan termékenyítette meg és gazdagította a sémi-zsidó lélek kisugárzása a nyugati kultúra tartalmát, hogyan vett részt architektonikus épületének megalapozásában, hogyan világította meg a filozófia, a számok, az emberi test, a földrajz nagy felfedezőinek homályos útját s hogyan juttatta pátoszának és áhítatának formanyelvével hangtesthez a népek ébredő lelkét és sóvárgását. A zsidó szellem mágikus fénye nemcsak a középkor filozófusaihoz, nemcsak Rembrandt művésztééhez tört utat macának a gettó félhomályán keresztül, s nemcsak Spinoza isten-konstrukciójában emelkedett szédítő magassá-

gokba. Nemcsak a reformáció vezeklő költészete, hanem Herder és Goethe is ivott a zsidó zsolttárok borából. S mindezen túl talán szimbolikus jelentőséget láthatunk abban is, hogy a természet-tudományok modern mítoszának végső kialakulásához két zsidó tudós: H. Hertz és Einstein teszi meg a döntő lépést.

A magyar kultúra összetevői közül sem hiányzik a zsidó elem, s épületének nem egy követ szolgáltatva zsidó agy és intuíció. Amiben azonban elfogulatlan értékeléssel nemrég még gazdagodást láthatott a nemzeti tudományok és irodalom hisztorikusa, azt a „halott” liberalizmussal együtt ma már máglyahalálra ítéli az új képzőművészek dühe és elfogultsága. A XIX. század másik felének vezető politikai gondolata, a liberális gondolat, a felvilágosodás, a polgári romantizmus s a forradalom eszméinek az a különös összeforrasztása, mely a lelkiismereti szabadság feltételes biztosításában s az emberi jogok fokozatos és veszélytelen érvényesítésében látta programjának lényegét, váratlanul végzetes és nemzetrontó értelmet kapott. A magyarság anyagi és szellemi erejének páratlan újjászületése, a magyar agy, a magyar hang, a magyar színek, a magyar kéz és kalapács hihetetlen nekilendülése, a magyarság értékeinek bekapcsolása a nemzetközi kulturaközösségbe, az iskolák, kórházak száza, az utak és sínek hálózata, a gyárak, a kereskedelem, a pénz színjátéka, a régi nyárspolgári Pest-Budának világvárossá fejlődése: mindez fikcióvá lett hirtelen. A szellemi fejlődésnek az a megszakítás nélkül való processzusa, melyet Eötvös József indít meg, melyben az Andrássy Gyulák, Deák Ferencek, Horváth Boldizsárok nyújtanak egymásnak kezét s amelynek végén Szilágyi Dezső mellett ott áll a 92 éves Kossuth Lajos az egyházpolitikai harc sorsára döntő hatású levelével: csak bántó és kábító lidércnyomás. A történelemszemlélet álarcájába rejtőző torzítás azonban nem téveszthet meg senkit, a Gabineauk, Waltmannok, Chamberlainek naivitásaitól mámoros fajelmélet tetemrehívása nem a liberalizmusnak, hanem a liberalizmusban felszabadult magyar zsidóságnak szól. A liberalizmus fejtette le a zsidóságról a (különben is) már láthatatlanná színtelenedéit utolsó sárga foltot, a liberalizmus bűne, hogy a zsidóság helyet kapott s becsületesen együtt dolgozott az új magyar állam kiépítésének anyagi és szellemi munkájában, hogy egyre nagyobb lett a magyarul beszélő, író, gondolkodó, tanító, festő, zenélő, komponáló, tervező, szintjatszó, gyógyító, operáló zsidók száma.

Az antiliberalizmus elmélete egy ihlet-pillanatában megteremtette a zsidó destrukció mítoszákat. Minket azonban e helyütt ennek a mítikus elméletnek nem is az egésze, nem is politikai összetevője, hanem ennél nem kevésbé fontos, sőt a nemzeti struktúra szempontjából talán még lényegesebb része érdekel, az, amely hasonló valószínűségi számítások alapján a szellemi tudományok területére alkalmazza a maga csálhatatlanságának a dogmáját.

A politikai élet küzdelmeinek jó része a nagy nyilvánosság előtt, vagy legalább is a sajtó ellenőrzése mellett folyt le. A gazdasági harcok problémái, a válságok, az egymás ellen törő érdek-képek mindig érzékeny visszhangra találnak. De a tudományos élet világát, küzdelmeit, törvényszerűségeit vastag fallal bátyázza

körül a nagy közönség közönye. Pedig egy-egy új tudományos felfedezés, igazság, feltevés, értékelés mérhetetlen gazdagodást jelenthet nemzedékek gondolkozásában, érzelmi és lelki tartalmaiban s a reprezentatív tudósok munkája emel ki minden népi egyiséget faji és nyelvi elszigeteltségének korlátai közül.

A zsidóság nem adott a magyar filozófiának Spinozához vagy Bergsonhoz hasonló rendszerezőt, a magyar fizikának Hertzcel és Einsteinnel, a magyar kémiának Mayerrel egyenlő jelentőségű úttörőt, de Goldzieher, Fejér Lipót, Pickler Gyula neve Magyarország határán kívül is értéket és tartalmat jelent s Hebbel első megértőjének, a zsidó Emil Kuhnak, Ibsen, Jakobsen, Nietzsche első interpretátorának, Brandesnek, a filozófia, matematika, pszichoanalízis, esztétika-nyelvészet, szociológia német vagy osztrák zsidó egyetemi tanárainak a magyar tudományosság zsidó képviselői között is elég sűrűn akad, ha általános jelentőségben nem is egyenlőértékű, de egy-egy részleteredményen belül megköze-ütő megfelelője. Pedig aki nálunk tudományos – vagy ami ezzel legalább kezdetben egyet jelent – tanári pályára lép, azt nem varia haszon, vagy földi gyönyörűségek é'lete. Ezen a pályán, hol nem külső sikerek, anyagi érdekek, hanem belső hivatottság, az önmagáért való kenyértelen eszmei munka, minden elhatároltságon és numerus clausus-on felülemelkedő megmérhetetlen diszpozíciók és iskolázottság döntenek, a legnagyobb jóakarattal sem lehet destruktív és élelmes belopózásról beszélni. A magyar tudós publicitása nem nagy: néhány folyóirat, néhány tudományos társaság, mely választmányában következetesen gyakorolja a numerus clausust. A zsidósághoz tartozás nagy akadálya elvértve s csak akkor tűnik el, ha a külföld már approbálta a tudós értékét, vagy ha a vezetőségnél néha tárgyilagosabb tudományos közvélemény nyomása elől már nem lehet kitérni.

Kedvezőtlen külső feltételek egész sora határozza meg és korlátozza a zsidószármazású tudós munkáját. S íme mégis: ennek a munkának az eredményei nemcsak belső jelentőségükben, hanem külső terjedelmükben, nemzedékeket átfogó és átformáló hatásukban bárhol a legteljesebb értékelésre tarthatnának számot.

A tudományos nagy problémákat nem lehet népekhez kötni, megoldásukat felekezetek számára monopolizálni képtelenség. A kérdések időnként felmerülnek s ha hivatottságánál fogva zsidó vállalkozik a megoldásukra, csak a megoldás maga lehet kritika tárgya s nem a kutató származása. Minden megoldás hosszas részlettanulmányok eredője s a részletkérdések egész sorát kezszíti elő. A nemzeti kultúra szempontjából az energia pazarlásának, az erők ki nem használásának „destruktív” elvét törvényesíti az a felfogás, hogy azért, mert csak zsidó származású kutató felel meg egy adott pillanatban a megoldás feltételeinek, inkább évtizedekre meg kell akasztani minden fejlődést, ezzel lehetlenné tenni újabb tehetségek kiválását, érvényesítését s konkurrenciamentességet biztosítani a tehetségtelenségnek.

Előmunkálatok híján e pillanatban még regisztrálni sem lehet minden eredményt, amely a magyar szellemi és tudományos élet különböző területein zsidó kutatók kezdeményezéséhez kap-

csolódik. Az alábbi adatokban, anyagban még megközelítően sem teljes vázlatok során, csak néhány tudományágra vagy problémakörre szorítkozunk. De alig van terület, ahol ne találkoznánk, zsidó tudós alkotó vagy kezdeményező munkájával. S a természetesen inkább csak tárgytechnikai elhatárolás nem jelent bekatulyázást vagy értékelést. Hiszen pl. az orientalista Goldzieher történeti jelentősége már túl is nő az ilyen elhatároláson, s a matematikában Fejér Lipót, a jogbölcseletben Somló Bódog, a lélektanban Révész Géza, az egyptológiában Mahler Ede, a művészettörténetben Meller Simon, a pszichoanalízisben Ferenczi Sándor neve nem szorul e helyen külön megvilágításra. De néhány kisebb (alább szintén nem érintett) körben is egész sora akad az értékes és módszeres kutatóknak, így az etnográfiában: Heller Bernát (irod. tört. is), Kohlbach Bertalan, Roheim Géza; a klasszikafilológiában: Geréb József, Szigeti Gyula, Kallós Ede, Kertész Armin; a zenetörténetben: Molnár Géza. E helyütt kell megemlítenem végül Kont Ignácot is, ki mint a párisi egyetem magyar irodalmi tanszékének a tanára, éveken keresztül recenziókban, cikkekben, tanulmányokban ismertette a magyar irodalmat és tudományt, francianyelvű magyar irodalomtörténetet írt s összeállította a magyar vonatkozású francia könyvek bibliográfiáját.

I.

Összehasonlító nyelvtudomány Magyar őstörténet

Különös és meglepő jelenség, hogy a zsidószármazású kutatók jórésze a legkenyértelenebb s hosszú ideig a legelhagyottabb tudománnyal, a magyar és összehasonlító nyelvészettel foglalkozók közül kerül ki. Az exakt-tudományok s Δ tisztán történeti diszciplínák jelentős művelői között is ott találjuk képviselőikkel, de sehol oly nagy számban és annyi eredménnyel. Mintha csak hálájukat szimbolizálná ez a föld iránt, mely kenyeret ad nekik, szeretetüket a nyelv irjint, mely anyanyelvükké lett s melynek szépségeit, belső értékeit teljes tudományos felkészültséggel igyekeztek megvilágítani, rendszerezni és magyarázni.

A magyar nyelvészet problémaköre nagyjában zárt. Programja főirányaiban, sőt részleteiben is évtizedekre kész, légmentesebb kérdései meg vannak világítva. A részletkutatók egész sora dolgozik a hézagok áthidalásán, az írott anyag s az élő források teljesebb felhasználásával. A magyar nyelvészet szűkebb területén úgyszólván csak a problémák modernebb, részben módszeresebb megoldásáról lehet szó, de tudományos meglepetésekről aligha. Az analízisre most már a szintézisnek kellene következnie, csakhogy Simonyi óta az összefoglalás munkáját egy kutató alig vállalhatná. (Hasonló ma a német nyelvtudomány helyzete, v. ö. Paul, Deutsche Grammatik, 1916. 1:16).

Nem ilyen zárt, programjában nem ilyen egységes az összehasonlító nyelvészet. Teljesen megvilágított területek mellett

sok benne a terra incognita, számos megoldás mellett a megőrdatlanság és sehol sincs oly tág tere a rekonstruáló feltevések; nek, a források némaságát is megszólaltató intuíciónak, mint éppen itt. A finn-ugor népek földrajzi elhelyezkedése, az egyes nyelveknek dialektusokra való tagozódottsága, hozzáférhetek lensége sokszor már a nyers anyaggyűjtés elé is leküzdhetetlen akadályokat gördít s meglassítja a tervszerű feldolgozás munkáját. Ez a magyarázata annak, hogy a finnugor nyelvtudomány programjának végső nagy célja, melyet a mintaképül szolgáló indogermán nyelvészet útmutatása mellett tűzött maga elé, a közös alapnyelv képenek a rekonstrukciója még mindig messze áll a megvalósítástól. S emellett az összehasonlító nyelvészet magyár nyilvánossága kisebb minden más tudományénál: hiszen egy vöt jak vagy mordvin nyelvmutatványnak még a nyelvészek zárt kasztján belül is alig akad egy-két olvasója. Minden összehasonlító nyelvészben él valami a Reguly Antaloknak lemondó, heroikus idealizmusából: utazó, felfedező, anyaggyűjtő s rendszerező is egy személyben, anélkül, hogy praktikusán is értékesíthető eredményekre gondolna. Viszont azonban kétségtelen, hogy az-összehasonlító nyelvtudomány minden újabb megállapítása belekapcsolódik az egyetemes nyelvtudomány problémakörébe s a finn-ugorság elhatároltságán túl új perspektívákat nyit az uraldtáji nyelvrokonság, az indogermán ősrkonság kérdése felé. De eredményei a magyar nemzeti kultúra összetevőinek, ősforrásainak szempontjából is megbecsülhetetlen jelentőségűek: ott, ahol a történelem, az antropológia tapogatózása cserben hagy, rávilágítanak a magyarság eredetének, őshazájának homályára.

Produktivitásuk, eredményeik, de már számuk is jelentős helyet biztosítanak a zsidószármazású magyar kutatóknak az összehasonlító nyelvtudomány három nagy munkakörének mindegyikében: az anyaggyűjtésben, az anyag rendszeres feldolgozásában s végül az eredményeknek a nyelvészetten kívül eső problémákra való alkalmazásában. Közös mesterük: Budenz József.

Első e sonban *Munkácsi* Bernát. A pesti izraelita hitközség 59 éves tanfelügyelője, kit egykor ifjonti lelkesedés vezetett a votjákok, vogulok közé s a tatárság középpontjába. Kazánba, ma hatalmas tudományos múltra tekinthet vissza. E múlt organikus része, egyik gerince az összehasonlító nyelvészet magyar irodáinának. Széleskörű nyelvtudása és vérmérséklete ugyan nem egyszer vitte olyan területekre, hol csak feltevések pótolhatják a bizonyosságot, de nincsen tanulmánya, mely ne jelentené az összehasonlító s ezzel közvetve a magyar nyelvészetnek valamilyen irányban való továbbfejlesztését vagy megtermékenyítését. Valamikor nem tudott tanári állást kapni s ma az ő gyűjtései szolgáltak az anyagot a tanári dolgozatok, disszertációk hosszú sorának. Megfejtette Reguly vogul gyűjtését és saját gyűjtései (*Votják nyelvmutatványok*, 1885; *Votják népköltészeti hagyományok*, 1887; *A votják nyelv szótára*, 1892–96; *Déli osztják szöveggyűjtemény*, 1896 stb.), köztük elsősorban a több kötetes vogul népköltészi gyűjtemény bevezetéseivel, apparátusával, – gyűjtő munkájának ez a legfontosabb dokumentuma, – nemcsak a nyelvészetnek, hanem a néprajzi, mitológiai, mese- és mondatörténeti kutatás-

nak is sokáig kimeríthetetlen forrásai maradnak. A vogul nép költési gyűjtemény egyben megbecsülhetetlen adalékokat szolgáltat a hősi eposz organizmusának a kialakulásához. Az anyaggyűjtés mellett alig van probléma, melyet Munkácsi ne érintett, újabb adatokkal meg ne világított volna. Tanulmányútjainak eredményei kezdettől a nyelvi érintkezések kérdése felé terelik érdeklődését, összeállítja a votják nyelv idegen elemeit s több ízben foglalkozik a magyar-szláv etnikai és nyelvi kapcsolatok, a déli szláv nyelvek magyar elemeinek, a magyar nyelv török és szláv elemeinek a kimutatásával s ezzel egyik módszeres előkészítője e problémák végleges megoldásának. (Asbóth, Gombocz, Melich.)

Összefoglaló nagyobb műve, az Arja és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben (1901), az összehasonlító nyelvészetnek egy régóta vitatott, izgató határkérdését, a finnugorságnak az indogermán és kaukázusi nyelvekkel valló kapcsolatát teszi beható vizsgálódás tárgyává a Munkácsira jellemző nagy irodalmi és nyelvi apparátussal. Csodálatos szorgalom munkája. Néhány száz szóról mutatja ki az árja vagy kaukázusi eredetet s fontos adalékokkal járul hozzá általában az uralaltáji nyelvrokonság, az indogermán ősrkonság újabb megvilágításához. Intuíciója olykor a megoldhatatlant is megoldhatónak láttatja vele, máskor nyelvekre épít, miknek a nyelvkincsét is alig ismerjük vagy alig gyanítható kapcsolatokhoz köti feltevéseit. De Asbóth O. hibaigazításai után is nem egy biztos és meg nem dönthető eredményt írhatunk Munkácsi javára s befejezésül Scihuchardt H. ismertetésének néhány sorát idézzük (Wiener Zeitschrift für d. Kunde d. Morgentiandes XVI.): „Es ist ein bisher mehr geahntes als erschautes Gebiet, in das und bis zu dessen Herzen er eingedrungen ist. Der Kühnheit, das hier nötig war, hat sich methodische Gründlichkeit zugestellt . . . Dieser erste Band mit seinem 400 Artikeln ist nachts dem vor zwei Jahrzehnten erschienen Budenzschen vergleichenden Wörterbuch der wichtigste Beitrag zu dem letzten der grossen magyarischen Wörterbücher . . . Aber auch innerhalb der gesamten finnisch-ugrischen Sprachforschung nimmt Mas Werk einen hervorragenden Platz ein und seine Bedeutung ist schliesslich noch eine allgemeinere, indem sie sich auf zwei andere, grosse und wichtige Sprachgruppen erstreckt . . .”

Halász Ignác, a svéd és norvég lappok között megtett tanulmányútjának eredményeképpen értékes nyelvi és népköltési anyaggyűjtéssel (Svéd-lapp nyelv, 6 kötet; Svéd-lapp nyelvtan, 1881.) s néhány becses értekezéssel (főleg: Az ugor.-szamojéd nyelvrokonság kérdése, 1893-94.), *Szilasi Móric*, a klasszika-filológiának is művelője, dolgozatokkal s gyűjtésekkel (Adalékok a finn-ugor palatális mássalhangzók történetéhez, 1904: Vogul szójegyzék; Cseremisiz szótár, stb.) gazdagították az összehasonlító nyelvészet magyar irodalmát. A fejlődésnek e megszakítás nélkül való egymásutánjába illeszthető bele két fiatal, produktív és módszeres tudós, *Beke Ödönnek* (Cseremisiz nyelvtan; Finn-ugor határozós szerkezetek; Übereinstimmende Zusammensetzungen in den finni-chugr. Sprachen; A finnugor szóösszetételhez; Das fgr. Indefinitum; Türkische Einflüsse in der Syntax fgrer

Sprachen; alakmagyarázatok; szófejtések) és *Fokos* Dávidnak (Zürjén szövegek; zürjén népköltészeti mutatványok; A lokativus-féle határozók a votjákban; Laut- u. Formenlehre der südstjakischen Dialekte, stb.) elméleti és gyűjtő munkája.

Vámbéry Ármin legendás alakja, eposzi pályája ma már a történelemé s túlnő e vállalat keretén. A budapesti egyetem tanára, a magyar s a külföldi akadémiák kitüntetettje, az angol király s a török udvar bizalmasa, Khiva, Bokhara és Szamarkand egykori vakmerő vándora, a bonyolult „keleti kérdés” nagy ismerője, akit izgalmas politikai válságok idején Amerikától Londonig fürkésző szemmel figyelnek, elsősorban politikusnak vallotta magát. S valóban munkájának szigorúbb értelemben vett tudományos részében nem a ma is érvényes pozitív eredmények, hanem a korszakos úttörés, az anyaggyűjtés, az első meglátás és forrásfeltárás szempontja a döntő. E helyütt csak a tudományos szempontból is leglényegesebb munkáinak ismertetése szorítkozunk. Bokhara története, (1872), A török faj (1885) becses, új vagy ismeretlen forrásokból, kéziratokból merítő úttörő munkák, míg a Nyugat kultúrája Keleten (1900) a keleti problémák mély ismerőjére vall. Fantasztikus utazásainak nyelvészeti eredményei – noha igazi iskolázottság híján sok bennük a merész feltevés, tévedés –, elválaszthatatlanok az orientalista tudományok történetétől. A *Cagataische Sprachstudien* (1867), dokumentaris jelentőségű a keleti törökségről való ismereteink terén, míg az *Uigurische Sprachmonumente* (1870) a Kudatku Bilik kéziratának a megfejtésével esemény a török-tatár nyelvtudományban. (Csak Radloffnak új kiadása tette feleslegessé.) Új területet: a török nyelvészeti paleontológiát érinti a *Die primitive Cultur des turko-tatarischen Volkes* (1879) is. Későbbi tanulmányai is kivétel nélkül legalább anyagban gazdagítják tárgyuk irodalmát. Nem folytatjuk a könyvészeti felsorolást; csak még csak egy fontos szempontot emelünk ki: *Vámbéry* munkájának minden körében, minden területén (Magyar és török-tatár szóegyeztések 1870; A török-tatár nyelvek etymologiai szótára 1877), főleg A magyarok eredetében (1882), a milienáris Magyarság keletkezésében és gyarapodásában (1895), még posthumus művében (A magyarság bölcsőjénél) is következeiesen visszatér programmatikusan nagy és magyar gondolata: a magyarság eredetének és őshazájának a kérdése. Utazásainak is ez a gondolat a legmélyebb rugója: „... a magyar szabadságharc elfojtott tüze gyújtotta Hangra az ázsiai rokonnépek felkutatásának gondolatát” írja róla *Sebestyén Gyula*. (*Ethnographia*. 1913. v. ö. még *Tört. Szemle*, 1913:634) *Vámbéry* a török eredet vitatója. Elmélete – noha később engedett álláspontja merevségéből s kiváló tudósok között is akadtak vitatói, – szemben találta magát a finn-ugor nyelvészet megdönthetetlen bizonyítékaival. Ma már csak történeti érték. De a viták, amiket felidézett, az anyag, ^a szempontok, az érvek, az adatok, amiket védelmére felsorakoztatott, utat törtek a magyar őstörténet, ősműveltség legsötétebb részei felé, tudományosabb, határozottabb megformulázáshoz segítettek s felszínen tartották a magyar nyelv eredetének s a török-

sédhez való viszonyának, a magyar etnikum keletkezésének, ki alakulásának problémáit. A magyar tudományos néprajz megalapozásában is döntő része van.

Szerényebb programmal, de néhány becses gyűjteménnyel lépett Vámbéry török-kutatásainak örökébe Kunos Ignác (Oszmán-török népköltési gyűjtemény 1887-89; Turkish fairy tales and folk tales 1896; Adakalehi népdalok; Türkische Volksmärchen aus Stambul. 1905; Türkische Volksmärchen aus Adakale. Halle, 1907; Kisázsiai török nyelvjárások 1892.) A nyelvi-művelődéstörténeti érintkezéseknek egy fejezetét világítja meg: A török hódoltság érdieké nyelvkincsünkben (1901.) című értekezése.

E helyütt kell említést tennünk a zsidó származású magyar nyelvészek legújabb közös munkájáról. A világháború véletlene a finnugor s török-tatár népek képviselőinek egész raját juttatta fogolytáborainkba s ezzel olly becses anyagot bocsátott a néprajz, mesekutatás, összehasonlító nyelvészet rendelkezésére, oly kedvező, talán soha meg nem ismétlődő feltételek között tette lehetővé gyűjtését és ami ezzel egyértelmű, számos függő kérdésnek új világításba helyezését, hogy joggal magára vonhatta volna a legmagasabb tudományos fórumnak, az Akadémiának a figyelmét, hiszen Ausztriában, Németországban is a hivatalos tudomány vette kezébe a hasonló munkálatok megindítását. Nálunk azonban a török vagy finnugor nyelvészet kinevezett és hivatalos tanárai nem nagyon gondoltak vele, hanem végzetes könnyelműséggel kiszolgáltatták négy „destruktív” kutatónak: Munkácsinak, Kunosnak, Beké Ödönnek, Fokos Dávidnak s ezenkívül Klemm A. bencés tanárnak, akik önként vállalkoztak a „légtérmetesebb” tudományos munkára, tudományuk továbbfejlesztésére.

II.

A modern magyar történetírás

A magyar szellemi tudományok között a kutatás intenzitásánál, terjedelménél és eredményeinél fogva első helyen áll a történettudomány. A közel kétszáz év óta meg nem szűnő anyaggyűjtéssel párhuzamosan (ha nem is mindenben és mindig megfelelően) halad az anyag feldolgozásának munkája s ha a fejlődés folyamán az egyetemes tudomány vezetői és magyar alkalmazásuk között sokszor hézagokra vagy elmentmondásokra bukkanunk is, számos nagyobb szintézis s egy-egy monografikus problémán belül nem egy értékes ímegoldás jelöli a haladás és mélyülés állomásait.

A magyar történetírás exkluzív jellege eléggé megérteti velünk, hogy itt a zsidószármazású kutatót még szigorúbb ellenőrzés, még óvatosabb idegenkedés vagy kritika fogadja,

mint egyéb területeken, s mi sem bizonyítja jobban zsidószármazású történetíróink tudományos rátermettségét, a magyar gondolattal való teljes egygyéforrasztottságát, mint az a körülmény, hogy munkásságukkal minden akadálylyal szemben kiharcolják maguknak a legteljesebb tudományos elismerést.

Sem *Acsády* Ignác, sem *Marczali* Henrik nem szorul felfedezésre. Munkájuk organikus része a magyar történetírás fejlődésének.

Acsády első fellépése arra az időre esik, amikor a történettudomány kezd európaszerte kibontakozni az eszmetörténeti spekulációk terméketlenségéből s a hatalmasan fellendülő természettudományok látószögéből keresi az új pszihologizmus és a marxi elmélet materializmusa között az új megoldás felé vezető utat. A magyar történetírás ezidőtájt kezdi levetni a régi történelmi pátoasz, a romantikus képiesség nehézkességét, az adatok pátoaszát az adatok étoszával váltja fel, anélkül, hogy eljutott volna akár a teljes eszmetörténeti rekonstrukcióig, akár a realizmus történetfilozófiai álláspontjáiig. *Acsády* írónak indult s ennek ellenére mint történetíró rendszerint inkább csak az anyag szintézise érdekli s nem a nyelvi formáé. Első kísérleteiben s néhány későbbi monográfiájában a régebbi politikai történetírás területén mozog. De akár *Wesselényi Ferenc* nádor haláláról (1884), akár a *Széchyekről* (1887), *Drégelyről* és *hőséről* (1887), a *Linzi békéről* (1890), *Verancsics Antalról* (Irod. Közi. 1884), *Tinódi Sebestyénről* (B. Szemle 1899) értekeznek, kiegészítései, rekonstrukcióival, anyaggyűjtésével a régi nyomokon s már feltárt területeken is új részleteredményekhez jut. *Széchy Máriáról* írt monográfiája eddig legteljesebb képe a *Murányi Vénusz*nak (M. Tört. Életrajzok. 1885). Emellett már kezdetben inkább kísérletképpen (Magyarország lélekállapota 1680-ban; A magyar társadalom 1680 körüli; Magyarország népessége a praemmatica sanctio korában 1896), később pedig egyre programmszerűbben, egyre határozottabban fordul el a minden fejlődést hősökbe és hősi események köré sürítő, nagy gesztusokhoz rögzítő történetírástól s az addig figyelemre alig méltatott pénzügyi, gazdasági feltételek, a külső eseményeket meghatározó belső összetevők (Magyarország pénzügyei *L. Ferdinánd* uralkodása alatt 1888; Közgazd. állapotaink a XVI.-XVII. században; Régi magyar birtokviszonyok 1894), főleg és elsősorban azonban az alsó társadalmi osztályok, a magyar jobbágyosság történetének megvilágítását, értékelését tűzi ki célul maga elé. (A magyar jobbágynépség száma a mohácsi vész után 1889; A jobbágyadózás 1564-76-ban. Akad. 1894.) Részlettanulmányainak, évek során folytatott levédtári kutatásainak minden leszűrt eredménye aztán beleolvad a magyar jobbágyosságról szóló alapvető munkájába (A magyar jobbágyosság története. 1906), amely ma is magányos úszószigetként áll a magyar történeti irodalomban. Anyagban való (s azóta számtalan cikkben, értekezésben kiaknázott) gazdagsága sokhelyütt széttöri s ezzel fárasztóvá teszi a külső tormát. Vezetőelvében ugyan rokonságot tart a materializmussal, mert a gazdasági fejlődés formáinak a szellemi élet formái-

val való összefüggését demonstrálja, de elméletét következtetéssé seholsem kristályosítja ki. Szintetikus munkájának egy másik jelentős dokumentuma *A magyar birodalom története* (1903-4.) Acsády szubjektívizmusa (mely olykor dogmatikus értéket követel magának) új, demokratikus, a lelkiismeret szabadságát mindenek fölé helyező szempontjainak megalkuvást nem ismerő következetes alkalmazása új világításban látja s láttatja a magyarság ezeréves történetét. Demokratikus és szubjektív álláspontja beleütközött a maradi elfogultság vis inertiae-jébe (Dudek János röpirata) s a hiráapi polémiák egész sorára adott alkalmat. Acsádytói való a Szilágyi-féle Milleniumi tört. néhány kitűnő fejezete is. (Magyarország három részre oszlásának története; Magyarország története I. Lipót és I. József korában.)

Marczali Henrik, Mommsen és Waitz tanítványa, a történetpolitikai iskola diszciplináltságával, módszerességével s mindent intellektualizáló törekvésével kezdi meg programmszerű munkáját. A magyar történet számos problémakörében övé a kezdeményezés vagy a megoldás érdeme. „Annyi ész, annyi tudomány és annyi helyes észrevételi van e miiben”, írja első akadémiai pályaművéről (A magyar történet kútfői az Árpádok korában 1880) Pauler Gyula (B. Szemle XXIII.), hogy tudományosságunk nem sejtett lendületet nyerne, ha „minden akadémiai pályázat ilyen munkát eredményezne.” S valóban a honfoglalás rajza (A vezérek kora; Magyarország tört. az Árpádok korában. Szilágyi-féle Milleniumi tört.) s a világháború szemlélete között (B. Szemle 1914, 1915), a magyarság földrajzi elhelyezkedése s történeti sorsa közötti összefüggés vizsgálatán kezdve (A földrajzi viszonyok befolyása Magyarország történetére 1874) az osztrák Bernatzky ferdítéseinek kivédéséig (1915) megjelent önálló nagyobb tanulmányai, cikkei a *Budapesti Szemlé*-ben vagy a *Századok*-ban ennek a már kezdetben feltűnt történetírói tehetségnek mindinkább mélyülő és érő megnyilvánulása! Európaiságával ma szinte egyedül áll s noha iskolázottságát később sem tagadja meg, történeti perspektíváját nem korlátozzák, nem szűkítik merev dogmák, fejlődést gátló szempontok vagy antiliberális elmaradottság. A nyolcvanas és kilencvenes évek nemes liberalizmusa fontos összetevője Marczali történetbölcseletének. Történeti rekonstrukcióiban nincsen túlzás, magyarságában semmi erőszakosság s fejlődésében a nagy események és hősök kultuszától díjút a belső kontinuitások, a társadalmi, gazdasági, szellemi erők összefüggésének, a néplélektani jellemeknek felismeréséig s szinte hibátlan kifejezéséig. (A társadalmi események történeti fejlődése 1894; A magyar nemzet átalakulása 1899; Társadalmunk történeti fejlődése gazdasági alapon 1914.) Acsádyval szemben önálló kutatásainak köre sokkal tágabb és átfogóbb. A magyar középkor (Milleniumi tört. I. II. Az Árpádok és Dalmácia 1898; Zách Felicián bűnpöre 1899), Rákóczi Ferenc (Rákóczi F. és a nép. B. Szemle 1907), az 1848–49-iki szabadságharc és a Bach-korszak (Gróf Bánffy Dénes emlékiratai az 1848-iki szabadságharcról 1889; Lonovics küldetése Rómába 1890; Gróf Leiningen K. tábornok levelei 1900; A szabadságharc és a Bach-korszak 1908), az Anonymus-kérdés (Belao regis nótárius 1880),

a nemzetiség problémája (A nemzetiség történet-bölcseleti szempontból 1911). a pragmatika szankció (A Pragmatica sanctio új megvilágításban B. szemle 19-5) egyaránt érdeklik s egyforma hozzáértéssel rajzolja meg Ranke vagy Salamon Ferenc képét. Mindamellett kutatásainak centrális problémája a XVIII. század második fele, a magyar szellemi élet, a politika újjáéledésének, az elfojtott, lenyűgözött nemzeti erők expanzív érvényesülésének páratlanul gazdag kora. Évekre kiterjedő intenzív levéltári búvárkodás, nyersanyag- és adatfeldolgozás érett eredménye a *Magyarország története II. József korában* (I-III., 1885-1888), A kötetek megjelenése között eltelt idő itt-ott megbontja ugyan a belső felfogás egységét, de a kalaposkirály s a magyar rendiség összeütközésének a rajza a társadalom, az anyagi és szellemi erők, a politikai evolúció bő és teljes jellemzésévé szélesül. Ma is egyetlen nagy szintézise a kornak. Az 1790–91-iki korszakos országgyűlés teljes anyaggyűjteményét adja Marczali Az 1790-91. országgyűlés története c. művében (1907), megírja Mária Terézia legjobb magyar életrajzát (1891) s Magyarország történetét III. Károlytól a bécsi kongresszusig 1711-1815. Tőle való a légujabb kor történetének első magyar összefoglalása (Történelmi könyvtár 1890) s egyik szerkesztője A magyar honfoglalás kútfői (1900) s A magyar történet kútfőinek kézikönyve (1901) c. műveknek.

III.

Filozófia, esztétika irodalomtörténet

Egyik érdekes kísérletében Wundt a vezető európai nemzetek filozófiájának összetevőit és tartalmát a többé-kevésbé zárt etnikai egységek belső feltételeiből vezeteli le és fejti ki. E gondolat modern felújítása annak a régi osztályozásnak, amely a népet filozofáló hajlamuk vagy a filozófiától való idegenkedésük Alapján határolja el egymástól. S e gondolatnak csak egy változatát alkalmazza jóval előbb Erdélyi János A bölcsészet Magyarországon c. művében (Filozófiai írók Tára. VI. 9. L): „A bölcsészet mint tudomány nélkülünk is ott állana, ahol ma áll, a természét mint megismerendő tárgy nem igen vonzotta tudási viselkedgünket s hozzá legföllebb annyira közeledtünk, hogy megtapinthatuk, de hogy megkötoztük, vágtuk volna, azt soha nem tettük.” Valóban: az irodalom, amelyre Hegel magyar tanítványa gondol, merő tapogatózás vagy kísérletezés. A solasztika gondolatainak bizonytalan és töredékes átszivárgásán kezdve a XIX. század közepéig s részben ezen is túl a magyar filozófia inkább nyelvi, mint filozófiai probléma. A magyar nyelv belső struktúrája jóidéig el sem bírja az elvontságok, a filozófiai gondolat súlyát. Apáczai Cseri János halhatatlan úttörését a gyökértelen és papirosos műnyelv fakítja hatástalanná (v. ö. a következőkhöz is: Kornis, A magyar bölcseleti műnyelv fejlődésé, 1907, 97 s köv. II.) Wolff, Kant, a transzcendentális idealiz-

mus (Fichte, Schelling), részben Hegel (Taubner, Tarczy, Szeremlei, Wargha, Erdélyi stb.), a pesszimizmus, a materializmus magyar hatása, sőt még Hetényi János „magyar filozófiája” is elsősorban nyelvi interpretációban merül ki. Bölcselőinknek egyoldalú, az angol és francia filozófiát jórészt kikapcsoló német iskolázottsága Kant elvontságaival, a német romanticizmus mérész konstrukcióival s a német filozófia legnagyobb stíluskérdésével, Hegel súlyos dialektikájával küzdök akkor, amikor a magyar nyelvnek a latin nyűg alól való felszabadítása után előbb még századok fejlődését kellene néhány évtized munkájába sűrítve pótolni. Wargha János még 1870-ben is Hegellel kísérletezik (Eszmetan), Erdélyi pedig Hegel rendszerének kifejezésére a magyar nyelvet tartja legalkalmasabbnak.

A magyar filozófiai irodalomnak szétágazó törekvéseit, kísérletezéseit szigorúbban körülhatárolt, belső összefüggésében teljes programmban fogja össze a múlt század kilencvenes éveinek az elején *Alexander Bernát*. A nyelvi interpretációban a hagyomány folytatója és fejlesztője, a tárgyi részben azonban széttöri a régi elhatároltságot s már nem egyszerűen a német, hanem az egyetemes filozófiai gondolat jegyében áll. Munkájában nem jut el a végső szintézisig, eredményei nem kristályosodtak ki önálló rendszerré, de egész életének tökéletes, belső programmszerűsége, eleven hatása rányomja a maga jegyét a magyar szellemi élet számos területére. *Alexander* a legnagyobb magyar interpretátorok közül valló. A nyelvi forma s a gondolat interpretációjában, elméleti műveiben, fordításaiban, jegyzeteiben, magyarázataiban nemzedékek munkáját végezte, készítette elő és tette lehetővé. Egyes kívülről becsempészett tanok, e tanoknak idegen nyelvekből való le- és félrefordítása, néhány jól meg sem értett rendszer szolgálai átvétele: ilyennek jellemzi *Alexanderről* szó!-tában Péterfy Jenő az előző fejlődést. (Budapesti Szemle 1881:308. l.) Péterfy ismeri fél elsőizben *Alexander* kezdeményezésének nagy jelentőségét abban, hogy már nem elhomályosító, hanem a magyar nyelv struktúrájához hű s egyben lényegüknek megfelelő formában szövegezte meg az egyetemes filozófia képviselőit. Nem másodkézből, lexikonokból, kompendiumokból, hanem közvetlenül a forrásokból meríti anyagát. Világirodalmi tájékozódottsága európai szempontokat, exakt iskolázottsága pedig biztosságot és módszert jelent. Elsősorban analitikus felbontáson keresztül magyarázó és értékelő s nem szintézisre, spekulatív konstrukciókra hajló tehetség. Természetének ebből a negatívumából következik talán, hogy összefoglaló nagyobb munkát aránylag keveset írt. Filozófiai iskolája a neokantianizmus, mely a hegeli abszolutizmus bukása után a Kanthoz való visszatérésben látja az új megoldások lehetőségét. Első önálló dolgozatai, így *A filozófia történetének eszméje* tekintettel a történetre általában (1878), programmszerűségükkel túlnőnek már a kísérletezés és próbálgatás határán. A Gorove-díjjal kitüntetett tanulmánya *A XIX. sz. pesszimizmusa* Schopenhauer és Hartmann (1884), első magyar tudományos ismertetése a XIX. század egyik legmélyebb gondolatának (v. ö. Paur Imre és Danielik

János elismerő bírálatát), míg az irodalmi arckép magyar mes-
terének, Beöthy Zsoltnak ajánlott Diderot-tanulmányok (1900) a
XVIII. század nagy francia gondolatébresztőjéről adnak kime-
rítő méltatást. (Faguetnek Haraszti Gyulától lefordított tanulmá-
nyára szorítkozott addig a magyar Diderot-irodalom.) Tárgyi
okok s egyben talán eredeti filozófiai álláspontjától való eltá-
volodása hagyatta abba Alexanderrel Kant művét, melynek
1881-ben megjelent s az Akadémiától megkoszorúzott első kötete
(Kant. Élete, fejlődése és filozófiája) Péterfy szerint „hézag-
pótló”, Kantról adott jellemzése teljesebb a Kuno Fischerénél, s
számot tenne bármely nyelven, leginkább számot tenne a né-
metek közt.” (B. Szemle, 1882:470.) így is, befejezetlenül, széles
eszmetörténeti alapvetésével, a kanti gondolat fejlődésének a kor
tudásához mért teljes rekonstruálásával, gyökereire való vissza-
vezetésével a magyar filozófiai irodalom ritka vándorkövei közé
tartozik.

Alexander filozófiai programjának leghívebb és legteljesebb
kifejezője a Bánóczi Józseffel együtt szerkesztett Filozófiai írók
Tára. A vállalat 1880-ban indult meg az Akadémia támogatása-
val. Minden füzetében az egyetemes filozófiai irodalomnak egy-
egy értéke talál nemcsak fordítóra, hanem egyben méltatóra és
magyarázóra is. A fordítások, a bevezető jellemzések, a kísérő
magyarázatok és jegyzetek lassanként a filozófiai fogalmaknak és
műszavaknak fejlődéstörténeti teljes mozaikjává tevődnek ösz-
sze. Tanító és nevelő módszeres hatásuk megmérhetetlen. Tanár-
nemzedékek nevelődnek rajtuk s az idegen nyelvvel küzködők
előtt-itt nyílnak meg első ízben újra gyöngítetlen tisztaságuk-
bán a filozófia klasszikus, régi és új forrásai, a XVII., XVIII.
század nagy francia, angol és német gondolkodói. A munkatárs
sáknak hosszú sora segített itt megvonni az emberi gondolatnak
a görögségtől Nietzscheig vezető merész ívét. Itt szólaltatja meg
Alexander Apáczai Cseri János után újra művészi fordításban
Descartest (Fil. írók Tára L), első ízben magyarul Hume remek-
művét (Vizsgálódás az emberi értelemről. Fil. írók Tára. III.),
itt fordítja le Diderot válogatott műveit (Fil. írók Tára. XIII.)
s ír bevezetést egy másik Diderot-füzethez. De fordítói munka-
jának (Bánóczival együtt) legszebb dokumentuma Kant főművé-
nek az átültetése. (A tiszta ész kritikája, Fil. írók T. IX.; a
Prolegomenák már előbb megjelentek Fil. írók T. VII.) E for-
dítás középpontjában áll a magyar Kant-irodalomnak – Alexan-
derig csak néhány felületes fordítás jelent meg – a magyar
filozófiai műnyelv diadalmos erőpróbája, a lefordíthatatlanság He-
gendájának eleven cáfolata. S nem véletlen talán, hogy éppen a
Filozófiai írók Tárában jelenik meg (Vályi F., Fényes S. után és
Wildner ö. mellett) legszebb Nietzsche-fordításunk: a Fülep
Lajosé.

Ez a fordítói és magyarázó munkásság kiegészítő része a
gyakorlati pedagógus, az egyetemi tanár működésének.

Itt az élő szó intenzívebb, észbehatóbb erejével végezte év-
tizedeken keresztül a felvilágosításnak, a filozófiai gondolatra
nevelésnek munkáját. Az ő szemináriumi gyakorlatainak kapta első

iskolázottságát, innen került ki a filozófiával foglalkozó tanárság új és modern generációja. Ez a generáció ünnepelte meg becses emlékkönyvvel születésének hatvanadik évfordulóját 1910-ben (Dolgozatok a modern filozófia köréből), míg a tudományos elismerés 1915-ben a Magyar Filozófiai Társaság elnöki székébe emelte s ugyanakkor megbízta a társaság folyóiratának, az Athenaeumnak a szerkesztésével. Az ő vezetésével valóban „új folyam”-ába lép a magyar filozófiai irodalom régi orgánuma. Az első szám vezető cikkében Alexander a magyar filozófiának az egyetemes filozófiához való viszonyát tisztázza a jövő fejlődést érintő programmatikus értékű következtetésekhez jut (Magyar filozófia). Míg 1893-iki akadémiai székfoglalójában (Nemzeti szellem a filozófiában) a filozófia formai sajátosságaiban kereste, itt a filozófiák tartalmában és történeti kialakulásában vizsgálja a nemzeti szellem megnyilvánulását. Világosan látja, hogy „az egyéniség a filozófiában is csak azzal a kiváltsággal dicsekedhetik, hogy nemzetének gondolkodását formulázhatja. Nem a maga gondolatait gondolja, hanem nemzetét, korát, kultúráját.” A szó nemes értelmében vett tanítani akarás, az analízisre való hajlam nem maradhatott hatás nélküli Alexander munkásságának egyéb köreire sem. Kritikus pályájának is ez a vonás egyik leglényegesebb összetevője. Az irodalom problémái, a művészi alkotás és hatás kérdése, a formák elemzése és interpretációja egész életén keresztül foglalkoztatja. Filozófiájában Kantból indult ki, de visszanyúlt aztán Descartesig s fejlődése tudomást vett a neohegelianizmusról is, éppen így művészi világnézete Shakespeare-től Nietzscheig egyetlen értéket sem utasított vissza. A kritikus értékelése mindig a filozófus ellenőrzése alatt áll. Akár Taine emlékét újítja meg, akár Rousseaut értékeli, akár Kármánt méltatja, Spinoza etikáját vagy Prohászka filozófiáját elemzi, akár Shakespeare vígjátékairól tart beszámolót, Corneille Cidjét, Schiller Wallensteinjét magyarázza, akár Madách Ember tragédiájának filozófiai mélységeit világítja meg, az intuíció titkát fejt meg, akár Szarvas Gábor időpontjáról ír, a világirodalom bölcséletét adja, szobrászatunk fejlődését regisztrálja, Arany Jánost ünnepli, a halott Ady arcképét rajzolja: tanulmányjaiban, cikkeiben, kritikáiban mindenütt a bölcsen-látásnak, a tudományos felkészültségnek, az új nézőpontoknak kiapadhatatlan gazdagságát teregeti közönsége elé. A nagy összefüggések meglátásán, felbontásán, elemzésén keresztül eljut a formák, a színek, a gesztusok végső gyökeréig és minden elhomályosítás, minden erőszakos konstrukció, félre- vagy belemagyarázás nélkül, világos, átlátszó sorokban ad számot eredményeiről. Shakespeare-tanulmány0-i, főleg a Hamletről szóló (Shakespeare Hamletje 1902. legszebb Shakespeare-könyvünk), a Műveltség könyvtárában a lelki életről irt cikke, s talán még inkább franciául is megjelent, érett bölcsességgel teljes könyve. A művészet, a művésztét értékéről, a művészeti nevelésről (1908) legtisztább példái ennek a módszernek. „Ebben az elmélkedésben”, írja Kelecsényi J. e könyvről (Heinrich-emlékkönyv, 332. l.) folyton elő-előbukkan egy gondolkodó, aki egyúttal művész is, akinek a merev egy-

oldalú német teóriák csak termékenyítő anyagok tinóm élmények és észrevételek közlésére.”

Egyideig az Alexanderével párhuzamosan halad a *Bánóczi József* pályája. Filozófiai iskolázottságát hasonló külső feltételek (német filozófusok hatása) határozzák meg, forrásai jórészt ugyanazok. Programjuk is közös: együtt szerkesztik e program gyakorlati megvalósítását, a *Filozófiai írók Tárát*. De későbbi fejlődésében, belső tartalmában más, csak gyakorlati, tanítói közvetlen hatásában marad hozzá, hasonló mindvégig. Bánóczi filozófiája épp oly kevésbé spekulatív, mint az Alexanderé. Szintézisre való hajlama nem elméleti konstrukciókban, hanem az egész életén végigvonuló programmszerűségben nyilvánul, nem teremtő, önálló rendszerben kristályosodó, hanem magyarázó és közvetítő. Ez a közvetítő munka mindig az időpont munkája s jórészt fordításokban merül ki. Úgyszólván minden fordítása – megjelenése idején – a magyar szellemi élet egy-egy organikus szükségletének felel meg. Így lefordítja Lewesnek elterjedt *History of Philosophy*-jét, amely elméleti zökkenők s problématicusságok nélkül rajzolja meg a filozófia fejlődését Thalestól Comteig, Schopenhauer néhány értekezését s Alexanderrel együtt *A tiszta ész kritikáját*. S a magyar szellemi élet forrásait gazdagítja akkor is, amikor egy, a filozófiához közelálló területre térve, átülteti Burckhardt híres művét (*Geschichte der Kultur der Renaissance*), a középkor s a kultúrában magasabb fokon 9.116 korok pszichikai különbségének ezt az első klasszikus megvilágítását. A filozófusnak s az iskolázott nyelvésznek közös munkája, s ma is még elsőrendű forrásul idézett s a *Nyelvőrben* megjelent cikksorozata: *A bölcselet magyar nyelvéről*. (M. Nyelvőr 5: 198, 245. I.; 6: 10, 204, 247, 304, 498. I.; 7: 291, 357. I.; 8: 7, 152, 441. I.; 11: 158. I.; Kornis Gy. jóakarató elismerése csak elhomályosította, de nem tetté feleslegessé.) A régebbi kísérletek után ez a tanulmány első módszeres kiaknázása a magyar nyelv filozófiai kincsének. A rendelkezésre álló nyelvtörténeti anyag teljes felhasználásával első ízben állapítja meg szabatosan bölcseleti szavaink értékét s határolja körül jelentésüket. Itt mondja ki a filozófiai műfordítás főéivé gyanánt Bánóczi: ne fordítsuk soha a szót, hanem a fogalmat. S teszi mindezt akkor, amikor egy ismert írónk egy Schopenhauerfordítás kapcsán kijelenti, hogy Sch. nem való magyar embernek.

Bánóczi irodalomtörténeti munkássága forrásai és vonatkozásai révén szoros kapcsolatban áll filozófiai tanulmányaival. Ezt a munkásságot csak nemrég ünnepelte a legilletékesebb kritikus: Beöthy Zsolt. (Bánóczi irodalomtörténeti munkásságáról, B. Szemlel 1919: 161–172). Beöthy megállapításai végérvé, nyeseknek tekinthetők, de ő – tanulmányának céljához képest – inkább csak a Kisfaludy-könyvvel foglalkozik s csak ezt állítja be a magyar írói életrajz fejlődéstörténetébe. S ezen a ponton Bánóczi értékelése kiegészítésre szorul. – A magyar irodalomtörténeti kutatás jórészt még ma is részletproblémák megoldásában, anyaggyűjtésben merül ki. Toldy, a nagy felfedező, kezdeményező és anyaggyűjtő egyúttal az utolsó nagy

összefoglaló. Beöthy Szépprózája, Bodnár, Horváth L. könyvei tollbatörtek, Gyulai tanulmánya ma is legteljesebb méltatása Vörösmartynak, Riedl szép művének nem akadt folytatása, Arany, Csokonai, Petőfi modern életrajza (Ferenczi Zoltán Petőfibe páratlan szorgalom eredménye, de csak organikus anyaggyűjtemény) még mindig várat magára . . . Bánóczi Révai; életrajza (Révai Miklós élete és munkái 1879.) Gyulai Vörös; martyrja mellett joidéig az egyetlen nagyobbszabású írói élet rajzunk. Közös mintájuk Lewes (Life of Goethe. 1855.), csak; hogy Bánóczi Révaijában szélesebb az eszmetörténeti alapvetés, mint Gyulainál.

Megelőzi Toldy Ferenc kísérlete, kiegészíti néhány, főleg nyelvészeti részlettanulmány. Már nem egyszerű anyaggyűjtemény (mint később a Csaplár Benedeké), hanem organikusan kiépített, a kor szellemi kultúráját rekonstruáló biográfia, amely a hős fejlődésének jellemzését a magyar nyelvudomány kialakulásnak képévé szélesíti. Egy ma is megoldatlan problémára, a magyar romanticizmusnak a német romantikához való viszonyára, ettől való különbözőségére mutat rá Bánóczi akadémiai székfoglalója. (Magyar romanticizmus. Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből, X. 12.) Ez a tanulmány már előkészítője – később fel is szivódik beléje – Kisfaludy Károly legjobb életrajzának. (Kisfaludy Károly és munkái. I-II. 1882–1893.). Jellemzésére Beöthy tanulmányának néhány sorát idézzük: „Bánóczi Kisfaiudjának egész színét és hatását a művészi természet, művészi benyomásra irányuló törekvés és tehetség adja meg. A korban, hagyományokban, emberi életviszonyokban határozó erők kifejtését; az egyéniségek szabad érvényesülésének csiráit, erejét és határait; az esztétikai értékek mérlegetését és motiválását: mindezt a közélet kiváló férfiai életírásának eltagadhatatlanul fontos részeiül tekintvén, jelentőségükhöz mért terjedelemben iktatja elbeszélésébe. Helyét Gyulai és Mikszáth Jókai-életrajza között látja. „Mint Gyulai, Bánóczi is eleget kíván tenni a tudománynak s a történetíró, a lélekbúvár és kritikus feladatáról annál kevésbbé mond le, mert hiszen ez a feladat foglalja magában az egész munka indítékát. De amint Mikszáth szabadulni akar a tógától, leszáll a szöszékről . . . Im, ez Bánóczi könyvének díszes és emlékezetes helye irodalmunkban.” (Bp. Szemle. 171–172. 1.) Bánóczi említett mint kiadó is jelentős munkásságot fejtett ki. Tőle való többek között Kisfaludy Károly műveinek legteljesebb kiadása (Kisfaludi Kisfaludy Károly minden munkái. 1893.) s ő adta ki Csokonait a Magyar Remekírók 8. kötetében.

Az Alexander-iskola nemcsak irányukban, hanem munkájuk tartalmában és terjedelmében is különböző kutatókat foglal egy keretbe. *Sebestyén* Károly szétágazó filozófiai, esztétikai, kritikai és fordítói munkásságát szinte lehetetlen egy nézőpont szigorúságával értékelni, filozófiai írónak indult s több százra menő cikke, tanulmánya, kritikája között alig akad olyan, amelyen ne hangzott volna nyomot műveltségének filozófiai alapvetése. Rendszeres, önállóan is megjelent tudományos értékű értekezései

kivétel nélkül a filozófia, vagy hozzá közel cső területek problémáival foglalkoznak. (A Pseudo-Phokylides. 1895.; A görög gondolkodás kezdetei. 1898.; A cinikusok. 1902.; Fil. írók Tára, XVI.; Shakespeare Athéni Timonja. 1906.) Szűkebb területre – az esztétikaira – szorítkozik, belső egységében teljesen zárt *Dénes* Lajos munkássága. Nagyobb munkája még nem jelent meg, de eddigi tanulmányaiból egy önálló esztétikai elmélet alapvonalai rajzolódnak ki. Új magyarázatát adja a művészi hasásnak; a művészi lélek, a művészi fogékonyság fejlődését az esztétikai diszpozíció elvéből vezeti le s az esztétikai lelki folyamatok karakterisztikumát a figyelem spontaneitásában látja, a német esztétika merev pszihologizmusával szemben pedig a magyar irodalomban ő fejtegeti első ízben az esztétika normatív jellegét. (Az esztétikai közösség törvénye.) Elméletének további kiépítése során kritika tárgyává teszi a különböző pszihológiai irányokat s kísérletet tesz az esztétika értékelméleti alapvetésére. (Arany János esztétikai nézetei; A kritika lélektana; Gondolatok az esztétikai szemlélet problémájához; Az esztétika mai problémái; Esztétika és általános művészettudomány.) *Szemere* Samu az egyetlen a sorban, ki ugyan nem teljes rendszerhez, de néhány részlettanulmány után (A filozófia történetéről; Az esztétikai játékelmélet; Schleiermacher individualizmusa; A. Bain neveléstudománya [a kétkötetes művet magát is lefordította]; Leibniz és Spinoza: A tragikum.) legalább egy filozófiai problémán belül a szintézisig is eljutott az Akadémiától kiadott nagyobbszabású Giordano Bruno-jában, amelynek egyrésze olaszul is megjelent. (I dialoghi bruniani De la Causa Principio ed Uno. La Cultura filosofica. Firenze. 1914.; A filozófus párbeszédeinek magyar fordítása a Fil. írók Tárában. XXVII.) Néhány módszeres tanulmány őrzi a nemrég elhunyt *Polgár* Gyula nevét. (Az emlékezet tanának pedagógiai vonatkozásai; A logikai érték elmélete; A matematika logikájának alaptanai; Kant filozófiája; szerkesztett egy Kant-breviáriumot. 1912.) Teljessé válik a sor *Szilasi* Vilmos-sal. (Platinos fordítás; Platón. 1910.; A kritika elmélete; Lask. stb.) Függetlenül a magyar irodalomtörténeti kutatás zsidó műnkásait regisztráljuk. A nyelvész *Halász* Ignácnak Kármán József c. könyve (1878) az első nagyobbszabású, komoly kísérlet a Kármániprobléma megoldására, míg *Szilasi* Móric egyik első Tnegindítója a Kisfálud K. Irénédek forrását kutató irodalomnak. *Balassa* Józseftől való Kazinczy epigrammagyűjteményének a Tövisek és virágoknak (1902) a Mondolatnak (1898) legjobb kiadása (1. még: Egy. Phil. Közlöny 1886: A prozódiai harc.). *Hahn* (írói nevén Havas) Adolf szerkesztette, Petőfi egyetlen kritikai kiadását, kiadta *Dugonics* Tárházát (1883) és Gyöngyösi Énekét Thököly Imre és Zrínyi Ilona házasságáról (1884.) *Kardos* Albert, aki külön tanulmányt irt a magyar zsidóság nemzeti hivatásáról, egyik vezetője a debreceni Csokonai-kultusznak. Néhány értekezésében, főleg a XVI. század irodalmával foglalkozik. (Szilágyi és Hajmási mondája a magyar költészetben; A XVI. század magyar költészete; A magyar irodalom története 1900-ig). *Elek* Oszkár legproduktívabb s legképzettebb kuta-

tóink közül való. (A halai motívuma és a haláltánc: Attila az olasz hagyományban; Skót és angol hatás Arany balladáiban; Tolnai Lajos balladáit; Petőfi János vitéze és a népmesék; Az angyal és a remete; Arany János balladaköltészete; Székely népballadáink skót és angol megvilágításban; A jávorra meséje; II. Rákóczi Ferenc irodalmi kultusza). Itt említjük még *Rubinyi Mózes*t (Mikszáth), *Sas Andort*, *Verő Leót* (forráskutatás, Irodalmi vonatkozások), *Harmos Sándort* (Balassa Bálint szerelmi költészete; Arany János Toldijának keletkezése; Bank-bans tanulmányok 1910-12; Pécsi Simon szombatos imádságos könyve stb.) s az oly korán elhunyt *Kardos Lajost* (Arany Bolond Istókja; magyar Byron-irodalom.)

IV.

A magyar irodalom zsidó fordítói A Petőfi-kultusz és a zsidók

Még mindig megíratlan a magyar irodalomtörténetnek az a fejezete, amely a magyar költészet értékeinek idegen nyelvekbe való átültetéséről s ezzel az egyetemes szellemi élet organizmusába való felszívódásáról adnak összefoglaló, vagy legalább is áttekintő képet. A már meglevő részlettanulmányok Aranyról, Petőfiről, Madáchról csak néhány, bár tagadhatatlanul jellemző vonást szolgáltatnak e képhez, Gulyás Pál könyvészeti összeállítás a Nemzeti Múzeum anyagáról (Magyar szépirodalom idegen nyelven. Budapest, 1917.) is jó kalauznak bizonyul, de sem a gyűjtés, sem az értékelő feldolgozás munkája nem tekinthető befejezettnek. Pedig az objektív kutatás itt nemcsak irodalmi kölcsönhatások, hanem a zsidóság kulturkövetítő szerepe szempontjából is értékes megállapításokhoz és eredményekhez vezetne. Elsősorban is kiderülne, hogy a magyar költészet európaisításában döntő „konstruktív” rész illeti meg a destruktív-nak bélyegzett magyar zsidóságot, hogy a „gyökértelen faj” fiai olykor egy-egy hosszú életnek lemondó munkája árán is a magyar faj reprezentatív megnyilatkozásainak heroldjaivá szegődnek a szellemek nemzetközi koncertjében, hogy a tollnak névtelen vagy álnév mögé rejtőző zsidó katonái vágnak utat Európa felé interpretációikkal, fordításokkal a magyar tragikum egyetlen magányos megszólaltatójának, Petőfi eruptív lírájának, Arany balladás félhomályának, Jósika regényes rekonstrukcióinaJc, Eötvös világfájdalmas ábrándjainak, Kemény nehéztérítés-gének, Madách drámai filozófémáinak, Jókai örök és határtalan látomásainak, az alföldi népdalnak, a székely ballada izzásig sűrített képiességének, az új magyar próza gazdagságának, Ady páratlan lírizmusának, Babits formaművészetének s még annak a Tormay Cecilnek is, aki most gyűlöletre torzult szájjal mond anatómát mindenre, ami zsidó. (A zsidó Góth Ernő fordítja németre, a zsidó S. Fischer adja ki Berlinben s viszi ezzel a legmegértőbb publikum elé „Emberek a kövek között” c. regényét. 1912.)

A magyar nyelv izoláltsága, a földrajzi távolságok s emellett Ausztria politikai, gazdasági, szellemi vámgűrűje jó ideig megbonthatatlan falat emelnek a magyar szellemi élet értékeinek külföldre juttatása elé. Latin- és németnyelvű anyaggyűjtemények, szótárak, nyelvtanok, földrajzi és történeti kísérhetek még keresztültörnek a határáron, de a 48-49-iki szabadságharcig Magyarország rendszerint csak rikító exotikus háttérül emelkedik ki a versek, regények, novellák, drámák hosszú sorából. A németnyelvű zsebkönyvek fordításai, Toldy Ferenc, Gaali, Mailáth, Greguss Á., Steinacker G. vagy Vilney s az angol John Browning antológiái kevés kivétellel, mélyebb és tartósabb visszhang nélkül kerülnek bele a könyvtárak poros állományába, a Magyarországgal foglalkozó, egyre sűrűbben felbukkanó utleírások sem sokat lendítenek, csak a szabadságharc nyomán vészit merevségéből Európa közömbössége s éppen az új rokonszenv kiaknázásával indulhat meg aztán a közvetítés, az interpretáció rendszeres, programmszerű, eredményes munkája. Még megvilágításra vár, mennyi része van a politikailag is kedvező hangulat felébresztésében, fejlesztésében és meggyökereztetésében a márciusi zsidóságnak. Előkészítői között ott találjuk többek között Hebbel kortársát, a miskolci származású *Klein L. Gyula* drámaíró, Varnhagen von Ense barátját (ez utóbbinál talán csak Heine talált meghatóbb szavakat a szabadságharcban elbukott _ magyarsággal való együttérzés kifejezésére) s a Bajáról Németországba szakadt zsidó *Beck Károlyt*, a márciusi napok politikai költészetének ismert képviselőjét. A *Grenzbote* szerkesztőségében dolgozik a magyar *Schlesinger* Miksa, aki nagyon is destruktív hangzású neve ellenére friss hangú cikksorozatban védi meg hazája igazát s a folyóirat szerkesztőjét. G. Freytagot, a későbbi ismert regényíró magyar tárgyú elbeszéléseinek megírására inspirálja. (Olv. erről Trostler G. Freytag magyar tárgyú elbeszélései. Egyet. Phil. Közi. 1918.) S emellett úgyszólván minden liberális újságnak van egy-egy magyar-zsidó dolgozótársa, ki tárcákban, vázlatokban, versekben, fordításokban igyekszik hangulatot kelteni a magyarság mellett. A publicisztika, a politikai rokonszenv ütötte résen már most akadálytalanul bevonulhat a magyar irodalom elsősorban Németországba, ahol a befogadás és felszívódás feltételei kezdettől fogva kedvezőbben alakultak. S valóban a XIX. század negyvenes évei óta e pillanatig meg nem áll a szellemi közvetítés munkája. A munka Jó részét a zsidóság vállalta magára s végezte becsülettel, de kétkedés s a legtöbb esetben hazai elismerés nélkül. Az alábbiakban nem a fordítások megjelenésének időrendjében, hanem irodalomtörténeti egymásutánban rögzítjük meg a munka fontosabb pontjait és állomásait.

Rózsa Mór nyitja meg a sort Kármán novellájának, a Fanny hagyományainak fordításával (Reclam Universal-Bibliothek. 1378. sz.) E fordítás révén kapcsolódik bele a magyar stílművészet első modern dokumentuma a Werther-irodalom nem-állományába. A megvetett, sárgafoltos gettó sikátorai-ból indul útnak Dux Adolf (Petőfinél még visszatérünk rá) s a

Raupachiskola jambusaiban szólaltatja meg Katona Józsefnek Shakespeare s a német Sturm und Drang naturalizmusán iskola zott hatalmas pátoszát. (Bank-Bán. Leipzig. 1858.) Dux bevezetéséből kiderül, hogy nemcsak irodalmi, hanem egyúttal nemzeti ügynek tekintette a „legjobb magyar dráma” fordítását. (Zur Einleitung und Erläuterung IX. 1.) Nyelvében érett, dikciójában a magyar vers erejét teljesebben megérezkítő *Vészi* József Banus Bánkija (Berlin. Erich Reiss Verlag (1911), amely a zsidó származású Reinhardt színpadján került Berlin közönsége elé. Nem a fordítón múlt, hanem mélyebb lelki, világnézeti és politikai összetevők eredője volt az a hűvös fogadtatás, amelyben a porosz közönség és kritika a magyar költőt részesítette. A magyar regény két korszakos úttörőjét, Jósika Miklóst és Eötvös Józsefet, is zsidó toll interpretálja. Zsidó írók, *Klein Hermann* s az egyébként ismeretlen *V. Schwarz* szolgáltatják jó részben Jósika egyetlen teljes német kiadásának anyagát. (Nicolaus Jósikas sämtliche Werke. Pesth, 1839–1844.) E fordításnak ma csak történeti értéke van, mint ilyen azonban elismeréreméltó vállalkozás. *Klein Hermann* destruktív nevével vonul be a német irodalomba első ízben a világfájdalmas lemondás magyar regénye, *Eötvös Karthausi-ja* (Der Karthäuser, Pest, 1842), hogy aztán Dux A. bevezetésével még két kiadás dokumentálja népszerűségét. A parasztlázadás regényét (Der Bäuerkrieg in Ungarn. Pest, 1850), A nővéreket (Die Schwestern. Pest, 1858) s az elbeszéléseket (Ungarische Dorfgeschichten. Pest, Wien u. Leipzig 1862) Dux megható, formát és tartalmat tisztelő gondozással ülteti át.

Zsidó író kalauzolja Petőfit világirodalmi útján, zsidók élesztik a Petőfi-kultusz tüzét Budapest és Newyork között és zsidó Petőfi legutolsó fordítója is. (V. ö. Petőfi a világirodalomban. Petőfi Könyvtár XXVII–XXVIII. füzet. Budapest, 1911.) 1845-ben jelenik meg Dux első Petőfi-fordítása a Frank-féle Sonntagsblätterten s egy év múlva Petőfi antológiájának első kiadása. (Alexander Petőfi. Ausgewählte Gedichte. Wien, 1846.) Ez az 55 versből álló gyűjtemény nyelvi kiforratlansága, formai tökéietlensége, ritmikai és stílustechnikai tapogatózása ellenére is a Petőfi-irodalom egyik legnagyobb eseménye. Petőfi ébredő dicsőségének boldog pátoszával fogadta, mert a versek formátlanságából is kihallotta a maga ős-lírizmusának a hangját. S ez a hang fogta meg – éppen Dux közvetítésével – a külföld íróit és kritikusait, a Heinéket, Uhlandokat, Bodenstedteket, Hermann Grimmeket. Dux kezdeményezése ösztönzi a magyar költészet kalandos propagálóját és Petőfi fanatikus tisztelőjét, Kertbeny Károlyt végeérhetetlen fordítói és interpretáló munkájára s indítja meg általában a Petőfi-fordítások sorát. Költők, műkedvelők, tudósok, nyelvészek következnek gyors egymásutánban. A cseíiaiémet származású, de magyarbarát Hartmann Móric (A. Petőfis Gedichte Aus dem Ung übersetzt von Fr. Szarvady u. M. H. Darmstadt. 1851). Herzl A. Zsigmond (Gedichte. Bibliothek der Gesamtliteratur. Halle a. S. Hendel) Farkas Miksa Gedichte. Leipzig. Bibliographisches Institut), Goldschmidt L. (Universal-Bibliothek: 1894: 1761–62. sz.), Stein L. (Der Apostel.

Leipzig), Kohut Adolf (Prosaische Schriften von A. Petöfi. Universal-Bibliothek. 1834. 3455, 3456. sz.), Glücksmann Henrik, ha olykor a nyelvi formák érettsége nélkül, de lelkes kedvvel egyre szelesebb körben mélyítik a Petöfi-név hatását, melyet a magyareredetű Fischer Sándor narratív Petöfi-életrajza (Leipzig, 1888) tudományosan is támogatott. Három évtized munkájának eredménye Schnitzer Ignác „teljes” Petöfije (A. Petöfi. Poetische Werke in sechs Bänden Wien-Leipzig, 1910.) A monumentális hat kötet 405 versének értékben és technikában való különbözősége éles polémiákra adott alkalmat, de Herczeg Ferenc előkelő védelme teljes elégtételt szolgáltatott a fordítónak. Míg Schnitzer csak külső terjedelemben, a nemrég elhunyt Neugebauer László fordításainak belső értékében adja a teljesebb Petöfit. Első kísérlete 1877-ben, az első gyűjteménye 1878-ban, a második 1885-ben, a harmadik 1910-ben jelenik meg. (Gedichte von Alexander Petöfi. Leipzig. Hesse. 1910.) Nyelvben, ritmikailag ő sem jelenti az irodalmi teljességet, a hibátlan kongeniális lírai rekonstrukciót, annál inkább azonban a hangulati tartalomban való megközelítést. Az ő Petöfije igazi Hesse-klasszikus. Az ő Petöfijét ragyogtatta végig 1880-ban Béctől Kant városáig Lewinszky, a Burgteater híres színésze. Horvát Henrik virtuozitása zárja be a német fordítók sorát. (Die Lyrik des Auslandes in neuerer Zeit. Herausg. von Hans Bethge. Leipzig, Hesse. 1908.)

Petöfi felszívódása a világirodalom organizmusába szinte akadálytalanul mehetett végbe. Lírájának alapvonásainál fogva nála a nemzetközi hatás, befogadás vagy rezonancia szempontjából a formák hibátlan átvitele egyelőre háttérbe szorulhatott a hangulati tartalmak rekonstrukciója mellett. Annál nehezebb feladat elé állítja a fordítókat Arany. Művészetének tartalmakban és kifejezési formákban való organikusabb faji megkööttsége csak halványan tükröződhetik egyszerű hangulati átvitelekben. Költészetének balladikus alapformája a Toldi s a Buda halála között terjedelemben és architektonikus felépítésében a legkülönbözőbb változatokban tér vissza. S éppen ez a szigorú architektúra nehezíti meg az Arany-fordító munkáját. Ehhez járul, hogy Arany nyelve romantikus és reális elemek összeforrasztása, s nem is akadt fordító, aki e részben csak megközelítette volna is. Ebben – s nem az a priori lefordíthatatlanságban – rejlik az Arany lefordíthatatlanságáról keletkezett legendának, igazi magyarázata. Ilyenformán Petöfivel szemben Arany a külföldi irodalomtörténetírói számára ma is inkább csak távoli értéket jelent (Hebbel érdeklődése, sőt, az esetleg kimutatható tárgyi hatások sem változtatnak a dolgon.) Ennek ellenére a külföldi Arany-irodalom – csupa harc a forma problémájával – nem jelentéktelen, s megindítása, fejlesztése körül újra zsidó iWditók szereztek érdemeket. (A német Arany-irodalomról. Dengi János, Egri áll. főrealisk. értés. 1912-13. 3-40. 1.)

Kolbenheyer és Kertbeny mellett Dux Adolfot is ott találjuk a kezdeményezők között. Az ő *Katalin* és *Keveháza* fordítása (Ungarische Dichtungen von Joh. Arany. Pest, 1861.) már jobb az egyszerű úttörésnél. Aranyak legnehezebb levegőjű s legballadásabb architektúrájú eposzát, a *Buda halálát* fordítja le

Sturm Albert (König Budas Tod. Leipzig, 1879.) Noha nem is írjuk alá mindenben Heinrich Gusztáv kritikáját (B. Szemle, XXI. 439. „Arany kompozíciója s stílusa, a munka epikai hangja és hangulata nem veszett el a fordításban”), annyi kétségtelen, hogy Sturm mimikája hatalmas lépést jelent a technikai megoldás fldé. Ezt a megoldást készíti elő Lemberger Árminnak egyöntetűben ható, külső formájában szervesebben német *Toldi*-ja is (Leipzig u. Frankfurt a-M. 1903.). A technikai fejlődésnek az Aranyínterpretációban elért végső pontját eddig *Dóczi* Lajos jelenti (Gedichte von Joh. Arany. 1903). Az eredetiek és német megfelelőik nyelvi áthidalása itt a legteljesebb. Ehelyütt iktatjuk be Aranyinak angolnyelvű fordítóját, William N. Loew-öt (John Arany. Toldi. Toldiseve. – Ballads. – Selected lyrics. New-York. 1914), a híres rabbi-családnak tengerentúlra szakadt tagját. Petőfi amerikai propagálóját (The Apostle. Childe John. Simple Steve. Cypress from the Grave of dear Ethel. Selected lyrics. 1912. v. ő. Petőfi-könyvtár. XXVII-VIII. 178. l.), ki három antológiában (Gems from Petőfi an other hungarian poets. 1881; Magyar songs 1887; Magyar poetry. 1908) a tizenkilencedik századnak mintegy 600 magyar versét vitte az amerikai közönség elé.

Arany művészeténél jobban belegyökerezett a külföld, elsősorban a németiség irodalmi köztudatába Madách drámái filozófiája. Nemcsak a költemény történetbölcséleti háttérének internacionalizmusa, hőse tragédiájának a fausti gondolathoz való kapcsolódása, hanem a nyelvnek lényegesen kisebb magyar megkööttsége is megkönnyítette a közvetítés útját. A fordítóra itt nem egy zárt nyelvi egység, hanem egy költői-filozófiai koncepció nyelvényben hibátlan átvitelének a feladata vár. Ezúttal is a *zsidó* Dux Adolfban támad a magyar költőnek első interpretátora s – noha csak töredékes mutatóványokra szorítókozó – fordítója (1865). *Hozzá*, vezet az *Ember tragédiájá*-nak eddig megjelent teljes hét német fordítása. Paulay színi beosztását követi Fischer Sándor (Budapest. 1866.) s nyomban Madáchra irányítja a német irodalom (Scherr, Fr. Th. Vischer, Paul Heyse, G. Freytag) és kritika érdeklődését (v. ő. Morvay, Magyarázó tanulmány Az ember tragédiájához, Nagybánya. 1897, 208. l. és Reichard P., Madách német nyelvven, Heinrich-album, 1912:298. l.) s külön vázlatban számol be a költőről (Auf der Höhe. 1885. IV.). Jelentősebb Dóczinak, Goethe virtuóz magyar fordítójának, a Faust terminológiáját adoptáló „Nachdichtung”-ja. (Cotta. Stuttgart. 1891.), mely egyébként 1892-ben Bécsben is színrekerül. (l. még Dóczi Madách-cikkét, Neue Freie Presse, 1890. nov.) Nemrég egy zürichi műkedvelő-előadás is felújította. A Madách-kultusznak egyik utolsó kisugárzása a Löw-féle angol fordítás (The tragedy of man. New-York. é. n.)

Feltűnő talán, hogy nem említettük Vörösmartyt, pedig Gärtner Henrik (Csongor u. Tünde. Strassburg. 1904) s néhány antológia révén itt is regisztrálnunk kellett volna, de az ő külföldi kultuszáról beszélni alig lehet s nagy magyarsága előtt, úgy látszik, zárva marad a határ.

Intenzív és korlátlan irreálisában alig van az *Ezeregyék* és

Balzac között a Jókaiéhoz fogható fantázia. Nincs benne más realitás, mint ezer színnel égő magyar nyelvének földhöz hajló súlya. Kongeniális fordítója a prózai forma ellenére még kevésbé akadhatott, mint Petőfinék. Mert a próza fordítójának megkööttsége alig kisebb a versek fordítójáénál. A mondatritmus, az egyéni stílus törvényszerű lüktetése csak oly megköötő s le nem fejthető valami, mint a vers ritmikái, formai zártsága. Kongeniális fordítója ugyan nem akadt Jókainak, de egy fáradhatatlan tollú íródeákja jóhangzásúvá tette a nevét Németországban. Glatz Ede, Kertbeny mellett ugyan itt is a zsidó Bródy Zsigmond (Carinus u. o. Novellen. Pest; Novellen u. o. 1864, stb.) és Dux Adolf (Ein ungarischer Nabob. Pest 1856) készítik elő a talajt, de Jókainak ígazi, programnszerű fordítója Wechsler Lajos, ki körülbelül negyven kötetben szólaltatta meg. Hogy ez a német Jókai olykor csak halványított mása a magyarnak, hogy a nyelv magyar realitása nélkül a fantázia gyakran elveszti a földdel való kapcsolatát s a francia regény-technika eszközének tűnik fel az, ami bennünket más világokba varázsol, ez természetes, de még így is annyi értékét mentett át a fordító magával, hogy a német fotográfián is ráismerni az eredetinek eleven valóságára. E fordítások révén lett része Jókai a világirodalomnak. (Pusztai regényét, *A sárga rózsát*, a zsidó Cserhalmi-Hecht Irén fordítja le.)

Jókai mellett a XIX. század második felének Ady Endre a legnagyobb költői „tendenciája”. Ady felfedezésének és első értékelésének feltételei elválaszthatlanok a sokat szidott pesti zsidó kritikától és sajtótól. Ady útját, magyar pátoszát a „Búdapesti Napló” vasárnapjaitól Horvát Henrikig, Ignotus első Ady-cikkétől a bécsi Wage nekrológiáig zsidók őrzik a konstruktív rövidlátás és tehetetlenség támadásai ellen. Az a tábor, mely nemrég még értelmetlenül kiközösítette, halála után pedig diadalmasan fölfedezte, csak édes testvére annak a sötét másiknak, mely tegnapelőtt megtagadta a hazafiatlan és hitetlen Goethét, tegnap pedig száműzte a hazaáruló Romain Rolland-t. Ma persze szeretné lemosni Ady életéről a zsidófoltokat – még Adyról való lemondás árán is. De Adynak nemcsak a a felfedezői, hanem külföldre juttatói is zsidók. A Bíró Lajosok, a Hatványak első cikkeivel egyidőben jelennek meg első német fordításai (Greiner Leó, Vészi József) s pár évvel később nyelvi, ritmikus gazdagságát, mondatainak merész, lomha fülnek és szemnek szokatlan architektonikus felépítését, nyugtalan, ideges magyarságát, szikrázó képességét eddig meg sem közelített virtuozitással szólaltatja meg a modern német líra fejlődésébe beleilleszkedő nyelven Horvát Henrik művészete. (Neue ungarische Lyrik in Nachdichtungen von Heinrich Horvát. 1918. Georg Müllers Verlag. München.) Horvát a formák; a tartalmak kettős determináltságán s a magyar meg a német nyelv struktúra-Különbségén diadalmaskodva, Ady mellett azután az újabb magyar költészet minden reprezentatív jelenségét, Vajda János sziget-líráját, Madách vívódását, Komjáthy Jenő panteista áradását, Kiss Józsefnek befelé halkuló zenéjét, Babits Mihály plasztikus képeit és fellobbanó rímgerezdeit, Tóth Árpád mélabús rímekbe olvadó ellágyulását, Kosztolányi Dezsőt, Kaffka

Margitot, Lányi Saroltát és Reichard Piroskát is szóhoz juttatja.

A háború egyetlen, bár túlbecsült s gyorsan elfelejtett költő; jét, Gyóni Gézát Somló Károly fedezi föl a német közönség számára, jóval a Wotoczek-féle gyűjtemény előtt (Auf polnisehen Fluren, am Lagerteuer, Przemysler Gedichte von v Géza Gyóni, Dresden. 1915.), később pedig külön antológiában teszi közzé egyéb fordításaival együtt (Ungarische Lieder. Leipzig Xenien. Verlag №8.)

Nem adhatunk teljes bibliográfiai összeállítást, csak megemlítjük, hogy Tóth Kálmánt (Wiener S., Zerkovitz Szidónia), Tót Edét (Wechsler), Gyulai Pált (Dux Adolf), Szigligetit (Schnitzer Ignác), Reviczky t (Nascher S.), Mikszáth Kálmánt (Silberstein Adolf, Neugebauer L., Goldner Kamilla, Wechsler L.), Csiky Gergelyt (Kohut Adolf), Herczeg Ferenget (Groszmann Ernő, Farkas Hermin, Wechsler L., Lázár Leó), Bérezik Árpádot (Kohut A., Hevesi Lajos), sőt Pékár Gyulát is (Wechsler L.) jórészt zsidók fordították s hogy a már emiitetteken kívül a prózai és lírai antológiák egész sorának zsidó a fordítója: Dux A. (Ung. Dichtungen 1854.), Greiner Lajos (Ung. Novellenbuch 1882.). Márkus S. (Galerie ung. Dichter 1895.), Wechsler L. (Buch der Novellen 1896.), Kohut A. (Ung. Novellenbuch 1897.), Farkas Miksa (Ung. Volkslieder 1897.), CserhalmisHecht Iren (Ung. Dichterwald 1897.), Falk Miksa (Übersetzungen aus dem Ungarischen 1898.), Klein István (Ungarn. Ein Novellenbuch. München, G. Müller és újabb gyűjteménye, Kiepenheuer, Weimar).

